

BISERICA REFORMATĂ DIN TURDA VECHÉ: CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DIN ANII 2018–2020

Daniela MARCU ISTRATE^a, Sebastian DOBROTĂ^b, Horațiu GROZA^c

^a Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București, e-mail: dmarcuistrate@gmail.com

^b doctorand, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București, e-mail: sebastian.dobrata@gmail.com

^c doctorand, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: grozahoratiudorin@yahoo.com

Keywords: medieval church, Turda, archaeology of churches, Transylvania, medieval Hungary

Abstract: Turda, one of the foremost settlements of Transylvania and the seat of the homonymous medieval county, appears in documents ever since the 11th century. Except for the Chamber House, the historical secular architecture of the city's central area has disappeared. Nevertheless, part of its ecclesiastical architecture has survived, primarily the Reformed Church of Turda Veche, located between the southern end of the central square and the left bank of the Racilor (Crayfish) Valley, and which, despite the changes that have affected it over time, remains to this day one of the most representative monuments produced by Transylvania's ecclesiastical medieval architecture. The church starts to show up in documents in the early 14th century, when it belonged to the Order of Hermits of Saint Augustine and only much later on, during the 17th century, in the wake of the Reformation, it came into possession of the Reformed community of Turda Veche. The edifice underwent numerous modifications during its existence, so it does not survive in its original shape. Today it stands as a chancel-less hall-church – the choir was demolished in the Early Modern Age – with galleries on its eastern and western sides, Gothic portals on its northern and western sides and a massive southern tower, erected in a historicizing style in the early 20th century. Although it was the subject of a variety of art history studies, until recently the monument did not benefit from archaeological research to shed light on its tangible history.

The first scientific archaeological excavations to touch the structure of the Reformed Church of Turda Veche were undertaken in 2010, when preliminary work for a church restoration project took place. In 2018, research was resumed and intermittently continued until 2020, as part of the project “The Rehabilitation of the Reformed Church “Turda Veche”, Turda Municipality, Cluj County”.

During these years, excavations undertaken in ten archaeological research units, both inside and outside the monument, as well as observations carried out during utilitarian works, allowed researchers to begin reconstructing the structural development and decline of the Reformed Church of Turda Veche and of its site.

The foremost result of the investigation was identifying an earlier stage of the church, respectively a ruined northern wall, the protruding foundation of a triumphal arch and areas of pavement surviving at too great a depth. Due to the limited extent of the excavations, neither the dimensions nor the shape of this earlier church could be determined. Nevertheless, several clues – such as a grave overlapped by the apse, irregularities noticeable in the aboveground structure of the nave, the foundation of a buttress abutting the foundation of the nave, etc. – hint that the changes the church underwent were on a far greater scale than the excavations were able to reveal so far and that it involved expansions both eastward and westward.

The early 14th century probably marked the end of this structure, on whose ruins was erected the current-day church, at least 0.5 m wider in its northern area and likely much longer. The implemented ground plan presented the peculiarity that the nave and the choir were separated from the very beginning by a continuous wall, interrupted only by a single door with a simple stone frame. Later on, a gallery-type rood screen with a continuous wall on its western side, abutted to the northern and southern walls of the nave and similarly interrupted only by a single door, was assembled in the easternmost area of the nave. After surviving a first major fire, the rood screen was demolished after a second one, and the present-day western gallery eventually replaced it.

Regarding the razed choir, the research proved unable to uncover chronological indicia able to date its disappearance; based on documentary evidence, it was already in ruins in the 18th century. Its former inside area was reused for the construction of a bell-tower – which collapsed in 1862 – and on its northern wall rose a regular building – the Bell-Ringers House, which survived until the early 20th century. The ruins of both these structures could be partially investigated in 2020.

A surprise was the appearance, south-west of the church, during utilitarian works, of several ruined masonry structures. Although it is likely that they belong to monastery buildings, some of them may be Roman in origin. One of the walls was still standing in the 18th century, but not the others, three of which shaped a compartment in which a roof made of Roman tiles collapsed, and which was succeeded southwards by a cobbled alley (?).

Excluding the pieces dating from recent times (18th–20th century), the uncovered material was scarce, limited to several coins, some sherds and a few clothing accessories. Conversely, a large quantity of fragmentary architectural elements was brought to light, some of them from the choir, others from the rood screen while others from structures that cannot yet be identified. The amount of Roman construction materials, often bearing stamps, salvaged and reused in mass for the structures of the medieval church was also impressive. In any case, the presence of several disturbed coins in the backfill of the graves from inside the church is worthy of notice, especially that of a Parvus issued by Charles Robert d'Anjou sometime between 1330 and 1336, a period that matches surprisingly well with the first documentary mention of the monastery – the year 1331.

Although still only at its beginning, the archaeological investigation carried out at the Reformed Church of Turda Veche confirmed the richness of dormant historical data harboured by the subsoil of the site. Continued research – due to happen at some uncertain point of the future – will certainly shed more light on this monument of so great significance for the architectural past of Transylvania.

Cuvinte-cheie: biserică medievală, Turda, arheologia bisericilor, Transilvania, Ungaria medievală

Rezumat: Turda, una dintre cele mai importante așezări ale Transilvaniei și centrul comitatului medieval cu același nume, apare în documente încă din secolul al XI-lea. Cu excepția Casei Cămării, construcțiile laice istorice din zona centrală a orașului au dispărut, în schimb o parte a edificiilor ecleziastice au supraviețuit.

Printre acestea pe primul loc se află Biserica Reformată Turda Veche, amplasată între capătul sudic al pieței centrale și malul stâng al Văii Racilor, și care, în pofta modificărilor care au afectat-o în decursul timpului, rămâne unul dintre monumentele cele mai reprezentative ale arhitecturii ecleziastice medievale din spațiul transilvănean. Biserica este menționată în prima jumătate a secolului al XIV-lea, când aparține Ordinului Eremitilor Sfântului Augustin, iar în secolul al XVII-lea, după Reformă, a intrat în posesia comunității reformate din Turda Veche. Edificiul a suportat în timp numeroase modificări, astfel încât nu a ajuns la noi în forma inițială. În prezent are aspectul unei hale fără cor (acesta a fost demolat în epoca modernă timpurie), cu tribune pe laturile de est și de vest, portaluri gotice pe nord și vest și un turn masiv pe sud, ridicat la începutul secolului XX în manieră istoricizantă. Biserica a făcut subiectul a multiple studii de istorie a artei, dar până recent nu a beneficiat și de cercetări arheologice care să evidențieze evoluția sa istorică concretă.

Primele săpături arheologice pe baze științifice, care au abordat în mod direct structura Bisericii Reformate Turda Veche, au avut loc în 2010, în contextul pregătirilor pentru un proiect de restaurare. În anul 2018, acestea au fost reluate, continuând, cu întreruperi, până în anul 2020, în contextul proiectului „Reabilitarea bisericii reformate „Turda Veche”, mun. Turda, jud. Cluj”.

Pe parcursul acestor ani, executarea a zece unități de cercetare arheologică, atât în interiorul, cât și în exteriorul monumentului, precum și observații făcute cu ocazia lucrărilor utilitare, au îngăduit să se înceapă reconstituirea evoluției și involuției structurale a Bisericii Reformate Turda Veche precum și a terenului pe care îl ocupă.

Principalul rezultat al investigației l-a reprezentat identificarea unei faze mai vechi a bisericii, constând din ruina peretelui nordic, umărul unui arc de triumf și resturi de pavaj la o cotă mult prea joasă. Săpătura fiind foarte restrânsă, nu cunoaștem exact nici dimensiunile și nici forma acestei prime biserici. O serie de indicii – un mormânt suprapus de absida corului, iregularități în elevația navei și adosarea fundației unui contrafort la fundația ei etc – sugerează însă că modificările suferite de biserică au fost de proporții mult mai mari decât s-a putut observa în săpăturile de până acum, iar aceasta a fost extinsă atât către est, cât și către vest.

Probabil la începutul sec. XIV s-a renunțat la acest edificiu, pe ruinele căruia s-a format biserică actuală, mai lată cu cel puțin 0,50 m spre nord și foarte probabil mult mai lungă. O particularitate a acestui plan a reprezentat-o faptul că nava și corul au fost separate încă de la început printr-un zid plin, în care a fost practicată o ușă prevăzută cu ancadrament simplu din piatră. Ulterior, în partea de est a navei a fost creat un Lettner de tipul galerie, delimitat spre vest de un zid plin (adosat pereților de nord și de sud ai navei), în care de asemenea a fost rezervată o ușă. După ce a supraviețuit unui prim incendiu major, Lettner-ul a fost demolat în urma unui al doilea incendiu, fiind eventual înlocuit prin actuala tribună de est.

În privința corului demolat, cercetările nu au putut furniza repere cronologice pentru dispariția sa, dar, conform documentelor, acesta se afla deja în ruină în secolul al XVIII-lea. Fostul său interior a fost reutilizat pentru ridicarea unui turn-clopotniță, care s-a prăbușit la rândul său în 1862, iar peste latura sa nordică s-a așezat o construcție civilă, Casa Clopotarului, dispărută în prima parte a secolului XX. Ruinele ambelor structuri au putut fi parțial investigate în 2020.

Surprinzătoare a fost apariția, în zona de la sud-vest de biserică, cu ocazia lucrărilor utilitare, a mai multor structuri zidite în ruină. Deși probabil în legătură cu ansamblul claustrului mănăstirii, este totuși posibil ca unele să fie romane. Unul dintre aceste ziduri încă mai era vizibil în secolul al XVIII-lea dar nu și celelalte, dintre care trei delimitau un compartiment în care s-a prăbușit un acoperiș de tegule romane, continuat către sud de o alee (?) pietruită.

Cu excepția celor foarte recente (sec. XVIII–XX), artefactele descoperite au fost puțin numeroase, rezumându-se la câteva monede, fragmente ceramice și piese de port. În schimb, a fost descoperită o mare cantitate de fragmente de elemente arhitectonice, unele provenind din cor, altele din Lettner, altele din structuri ce nu pot fi în prezent clar identificate. Ridicată a fost și cantitatea de material tegular roman, frecvent stampat și refolosit în mod masiv în structurile bisericii medievale. Este totuși notabilă apariția a mai multe monede purtate în umpluturile mormintelor din interiorul bisericii, între care și un parvus de la Carol Robert de Anjou, databil în intervalul 1330–1336, ceea ce corespunde surprinzător de bine primei atestări documentare a mănăstirii, anul 1331.

Deși este abia la începuturile ei, cercetarea arheologică a Bisericii Reformate Turda Veche a dovedit potențialul de informație istorică pe care îl poate oferi subsolul terenului care o înconjoară. Continuarea cercetărilor, într-un viitor nesigur, va putea cu siguranță aduce mai multă lumină asupra acestui monument atât de semnificativ pentru trecutul arhitectonic al Transilvaniei.

I. PRELIMINARII

Cercetările arheologice întreprinse la monumentele ecleziastice medievale din proximitatea Turzii au cunoscut în ultimii ani o creștere semnificativă în urma derulării unor proiecte de restaurare cu finanțare europeană. În acest context, cercetările arheologice preventive au permis o abordare exhaustivă a unor importante construcții ecleziastice medievale, precum cele din localitățile Bădeni, Cornești, Moldovenești și Turda (zonele Turda Nouă și Turda Veche).

Turda, una dintre localitățile importante din zona centrală a Transilvaniei, apare în documente încă din secolul al XI-lea¹, fiind centrul comitatului cu același nume, atestat documentar două secole mai târziu². Istoria medievală a așezării este indisolubil legată de exploatarea zăcămintelor de sare din apropiere, în acest context având loc dezvoltarea localității în plan economic, social și sub

aspect edilitar³. Evul Mediu reprezintă perioada în care s-a conturat planul urbanistic al localității moderne, atunci fiind ridicate construcțiile importante ale orașului⁴.

Clădirile laice nu mai există (cu excepția Casei Cămării), în schimb o parte a edificiilor ecleziastice, cu toate modificările și transformările care le-au afectat de-a lungul istoriei, a supraviețuit. Printre acestea, pe primul loc se află Biserica Reformată Turda Veche, care, împreună cu fortificația din jurul ei, reprezintă astăzi ansamblul medieval cel mai valoros al orașului. Amplasată între capătul sudic al pieței centrale și malul stâng al Văii Racilor, biserică este unul dintre monumentele cele mai reprezentative ale arhitecturii ecleziastice din spațiul transilvănean. Potrivit datelor oferite de istoriografia modernă, edificiul aparține în prima jumătate a secolului al XIV-lea Ordinului Eremitilor Sfântului Augustin⁵, urmând ca de la mijlocul secolului al XVII-lea și până astăzi să se afle în posesia comunității reformate din Turda Veche⁶.

¹ DIR.C.I, p. 1.

² DIR.C.II, p. 171.

³ Groza 2016, p. 30.

⁴ Niedermaier 1977.

⁵ Bicsok 2001, p. 19.

⁶ Weiss 2013, p. 202.